

ƏRƏB ƏDƏBİ DİLİNDƏ ZƏİF SAMİTLƏRİN TƏDQİQATININ TARİXİNƏ DAİR

Orta əsr ərəbdilli mənbələrlə tanışlıq onu deməyə əsas verir ki, Avropanın keçirdiyi durğunluq dövründə çiçəklənən ərəb dilçiliyi bir növ yeni ənənələr yaratmış, onun prinsipləri genoloji və tipoloji baxımdan ərəb dilindən fərqlənən dillərə belə təbiiq edilmişdir.

Məhz buna görə də ərəb dilçiliyi orta əsr qrammatika sənətində yeni mərhələ təşkil edir, desək, yanlışdır. Bu, həm ərəb qrammatika sisteminin orijinal quruluşunda, həm də spesifik terminologiyasında öz əksini tapır.

Sibəveyhi ilk dəfə olaraq öz əsərində Aristotelin nəzəriyyəindən yararlanaraq nitq hissələrini isim, feil və hərf olmaqla üç qrupa bölmüş, omonim, sinonim sözləri nəzərdən keçirmiş, hallanan və hallanmayan sözlərə toxunmuşdur.

Orta əsr filoloqlarının haqlı olaraq düşündükləri kimi, Muaz və Ruasi Kufədə nəhvün ilk nümayəndələri, Kisai və Fərra isə onu formalaşdırıb məktəb halına salan, bununla da həmin məktəbin, sözün həqiqi mənasında, baniləri sayılan qrammatiklərdir. Kisai nəhvə yeni üslub, yeni metod gətirmiş, Fərra onu daha da inkişaf etdirmişdir [11, 2].

Qeyd edək ki, Bəsrə və Kufə qrammatika məktəblərinin ardınca Bağdad, Əndəlis və Misir də bütöv bir filoloqlar nəslini yetişdi. Adı çəkilən məktəblərin nümayəndələrinin böyük əksəriyyəti özlərinin ilkin təhsilini ya Bəsrə, Kufə şəhərlərinə almış, ya da orada təhsil görmüş filoloqların yanında oxumuşlar.

Özlərinin sonrakı fəaliyyəti dövründə onlar təkcə öz ustadlarının fikirlərini gözübağlı qəbul etməmiş, onları dərindən analiz etmiş, incələmiş, bəzən isə heç bir mülahizələrlə razılaşmayıb öz orijinal fikirlərini irəli sürmüşlər.

Bağdad qrammatika məktəbinin ilk nümayəndələri isə Bəsrə və Kufə məktəbinin yetirmələrindən olan Mubərrəd və Sələbin yanında oxumuş, ilk təhsilini onların yanında almışdır.

Bağdad məktəbinin görkəmli nümayəndələrindən olan əz-Zəccaci “əl-Cuməl” əsərində ərəb dilinin nəhv, sərf, iştitaq və s. kimi qatlarına toxunmuş, ərəb dilinin orfoqrafiya və fonetikasi ilə bağlı məsələləri şərh etmişdir.

Fonetika haqqında danışarkən onu qeyd etməliyə ki, adı çəkilən elmin predmeti dilin səs cəhəti, onun fonetik quruluşudur. Fonetika səslərin zəngin səs təbiətini, onların bir-birilə qovuşma qaydalarını, baş verən dəyişiklikləri öyrənir, səslərin çoxşaxəli təsnifatını yaradır. Fonetikaya həmçinin qeyri-xətti vahidlərin, vurğu və intonasianın tədqiqi də aiddir.

Bununla yanaşı kommunikasiya əsnasında dilin səs cəhətinin rolunun tədqiqi, yəni səslənmənin funksional aspekti də fonetikanın predmetinə aid olunur. Bəzi dilçi alimlər fonetikanın bu aspektini ayrı bölmə - fonologiyaya ayırırlar. Tədqiqat vəzifələrindən asılı olaraq fonetika elmi ümumi və xüsusi olur. Ümumi fonetika ümumbəşər dilinin fonetik qanunauyğunluqlarını, xüsusi fonetika isə konkret bir dilin fonetik qanunauyğunluqlarını öyrənir. Ümumi və xüsusi fonetika bir-birilə sıx bağlı və biri digərini ehtimal edir. Ümumi fonetika müxtəlif dillərin təcrübəsi üzərində qurulub. Xüsusi fonetika bu təcrübəyə istinad edir.

Ərəb ədəbi dilinin fonetikasında həmzə samiti, onun məxrəci, tələffüzü, ərəb leksikoqrafiyası və orfoqrafiyasında tutduğu yeri və eləcə də yazılışı bu dili öyrənən hər bir tələbə üçün müəyyən mənada çətinliklər yaradan bir mərhələdir.

Bu mənada ərəb ədəbi dilində həmzə samiti, onun əlif hərfi və digər samitlərlə bəzi əlaqədar məsələlər xüsusilə ön plana çəkiləlidir.

Belə ki, ərəb dilçiliyində konsonantlar sistemində həmzə fonemi və onun əlifba sistemindəki fonematik mövqeyi barədə söz gedərsə, bu zaman aşağıdakı məsələlər nəzərdən yayınamalıdır [7, 2]:

1. Dil haqqında müasir ədəbiyyatda həmzə (ء) şərti olaraq müstəqil bir səssiz olaraq (əlifbanın ikinci hərfi kimi) nəzərə alınır və beləliklə də, ərəb əlifbasının hərfləri aşağıdakı şəkildə sıralanmasında üstünlük verilir:

ا ب ت ث ج ح خ د ذ ر ز س ش ص ض ط ظ ع غ ف ق ك ل م ن ه و ی

2. Ərəb dilində heç bir söz əlif (ا) hərfi ilə başlamır və buna görə də, müasir lüğətlərdə dayağı əlif (ا) olan həmzə (ء), bir qayda olaraq (ءا) əsas götürülərək birinci sırada verilir.

3. Tərkibində dayağı əlif (ا) olan həmzənin (ء) iştirak etdiyi sözlərin sıraya salınmasında həmzə deyil, bilavasitə onun dayağı kimi müəyyənləşən samit səs (و ی) əsas götürülür.

4. Tərkibində dayağı olan həmzənin iştirak etdiyi sözlərin sırasını müəyyənləşdirmək üçün əvvəlcə dayaq (ء), daha sonra isə həmzədən sonrakı samit nəzərə alınmalıdır. Məsələn: lüğətlərdə əvvəlcə باس, daha sonra isə باس təqdim olunur [4, 87].

Dilin səs cəhəti özü-özlüyündə olduqca mürəkkəb təbiətə malikdir və öyrənilməsi müxtəlif aspektlərdən tələb olunur. İlk olaraq, dilin səs cəhəti danışmaq üçün idarə edən sinir sisteminin funksiyası, başqa sözlə müəyyən mənada insan orqanizminin funksiyasıdır.

Buradan dilin səs cəhətinin anatom-fizioloji, yaxud artukulyasiya aspektindən öyrənilməsi ön plana çıxır.

İkincisi, nitqimiz səslə olduğu üçün fiziki təbiətə malikdir. Buradan dilin səs cəhətini fiziki, yaxud akustik aspektdən öyrənilməsi zərurəti yaranır.

Üçüncü, danışmaq ünsiyyət yaradıcısı, fikir ifadəçisi olduğu üçün dilçiliyin obyektinə kimi çıxış edir. Buradan da dilin səs cəhətinin funksional, yaxud lingvistik aspektdən öyrənilməsi vacib sayılır.

Həmzə məsələsinin aktual və maraqlı bir mövzu olduğunu nəzərə çatdırmaqdan ötrü bir cəhətə də xüsusilə qeyd etmək istərdik. Ərəb dilinə aid hələ heç bir elmi əsər yazılmadığı dövrdə, yəni ərəb dilçiliyinə yenidən qədəm qoyulduğu bir zamanda,

¹⁰³ BDU-nun magistrantı

həmzə samiti ərəblərin diqqətini özünə cəlb etmişdi. Belə ki, ərəb qrammatikasının banisi sayılan Əli ibn Əbu Talib (ə) həmzə haqqında belə demişdir:

“Quran Qureyş qəbiləsinin ləhcəsində nazil edilmişdir, onların dillərində boğaz sancması yoxdur. Əgər Cəbrail (ə) həmzəni peyğəmbərə (ə) nazil etməsəydi, biz də həmzəli sözləri tələffüz etməzdik” [12, 5].

Həmzənin orfoqrafik prinsipləri də orta əsrlərdən başlayaraq ta müasir dövrimizədək öyrənilməməş və alimlər qarşısında problem olaraq qalmaqdadır. Bu isə həmzə haqqında yuxarıda qeyd edilən bir sıra dolaşiq məsələlərdən hesab edilməlidir.

Qeyd edilən dolaşılıq VIII əsrdəki orfoqrafik islahatlardan zəmanəmizədək davam edən nöqsanlı imladan ibarətdir. VIII əsrdə Xəlil ibn Əhməd, əl-Əxfəs, əl-Kəbir (?-793) və onlardan sonrakı müxtəlif dövrlərdə Məhəmməd ibn İsa, Yəhya əl-Yəzidi, İbn əl-Ənbari (885-939), əd-Dinəvəri Əhməd (?-895), nəhayət, Əbu Hatim əs-Sicistani (?-869) və s. kimi orta əsr dilçi və filoloq alimləri ərəb hərfələrinin təkmilləşdirilməsinə aid bu və ya digər səviyyəli əsərlər həsr etmişlər.

Adı çəkiən məsələ ilə əlaqədar olan tədqiqatlar onu göstərir ki, məhz Xəlil ərəb hərfələri üzərindəki islahat zamanı müasir ərəb yazısında işlənən səkkiz hərfüstü və hərfaltı işarələri təkmilləşdirmişdir.

Xəlil əlif hərfinin kiçik bir hissəsindən fəthəni, yə hərfinin kiçik bir hissəsindən kəsəri, vavdan damməni, həmin üç işarəni qoşalaşdırmaqla tənvinləri, *şinin* nöqtəsiz baş hissəsindən təşdidini, *xanın* baş hissəsindən sukunu, *həmzəni* isə *ayn* hərfinin baş hissəsindən, *vəsləni* isə *sadın* baş hissəsindən, simvolik olaraq م sözünün kiçildilmiş formasından isə maddə fonetik işarətini tərtib edərək, bu səkkiz işarə əlaməti ixtira etmişdir [11, 1].

Digər tədqiqatlarımızda, habelə dissertasiya işimizdə, xüsusilə zəif samitlərlə müəyyən fərqli çalarlar kəsb edən *məddi işarəsi* və onun *əslisi* və *fəri* (فرعي) olmaq baxımından iki qismə ayrılması, əslisi məddin və ya başqa termin ilə desək, *tabii* məddin, eləcə də, *fəri* məddlərin və bu əsnada isə “məddi-müttəsil, məddi-münfəsil, məddi-lazım, məddi-ariz və məddi – lin (leyyin) olmaq üzrə beş qismə ayrılması barədə müfəssəl məlumat verməyə çalışacağıq.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYATIN SİYAHISI

Azərbaycan dilində

1. Qurani Kərim, Bakı, 2016, 331 s
2. Axundov A.A. Azərbaycan dilinin fonemlər sistemi. B., 1973
3. Qaradağlı V.A. Ərəb dilində dil öünü diş-damaq ط və ت samit səsləri, Azərbaycan Müəllimlər İnstitutu, Xəbərlər, Elmi- metodik jurnal, №3, Bakı, 2005
4. Qaradağlı V.A. Ərəb dilində arxa səs damaq ط, خ, ك, غ samit səsləri, Pedaqoji Universitet xəbərləri, №3, Bakı, 2005
5. Süleymanov Q. Ərəb dilinin fonetikasi, leksikoqrafiyası və orfoqrafiyasında həmzə fonemi, B., 2007
6. Süleymanov Q. Həmzə samitinin məxrəci və xüsusiyyətləri http://isamveri.org/pdf/rg/D02632/2006_6/2006_6_KURBANELIS.pdf
7. Musayeva K.R. Misir dialektinin fonetik xüsusiyyətləri. Bakı, BDU, 2008. <http://static.bsu.az/w8/Xeberler%20Jurnali/Humanitar%202008%204/220-224.pdf>
8. <https://vintageradio.ru/az/pravopisanie-hamzy-v-seredine-slova-pravopisanie-hamzy-sposoby.html>
9. <https://www.meneviyyat.az/m%C9%99ddin-novl%C9%99ni/>
10. https://d1.islamhouse.com/data/az/ih_books/single/az_qurani_Karim_Azərbaycan.pdf

ərəb dilində

11 أحمد بن فارس بن زكريا الرازي أبو الحسين ، الصاحبى في فقه اللغة العربية ومسائلها وسنن العرب في كلامها. مؤلف .: قسم :الفقه الإسلامي. اللغة العربية.

12 حسن ابن غرم ابن محمد الكعبي العمري ، التعليل بالقرب او بالبعد بين حروف العلة الدراسة والصرفيه ، استاذ مساعد قسم اللغة والنحو والصرف في كلية اللغة العربية في جامعه ام القرى بمكة المكرمة، <http://mohamedrabeea.net/library/pdf/4407dbdf-8a1a-4ffe-ae1a-ccc5ae411a48.pdf>

Ключевые слова: средневековые исследователи арабского литературного языка, слабые согласные в арабском языке, уровень исследования слабых согласных

Key words: medieval scholars of literary Arabic, weak consonants in Arabic grammar, the level of research of weak consonants

View on history of the study of weak consonants in literary Arabic

Summary

The article analyzes the works of medieval scholars who thought about the phonetics of the Arabic language and weak consonants. The author also touches on the researches of Ibn Farisi, Kisai, Farra, Ruasi, Suyuti, as well as Abbas Hassan, Hassan Al Kabi and a number of modern authors on weak consonants.

The article also tries to prove the position of such authors in Arabic grammar, the level of research of weak consonants, their similarities and differences with evidence from original sources.

Взгляд на историю изучения слабых согласных в арабском литературном языке

Резюме

В статье исследуются труды средневековых ученых, размышлявших о фонетике арабского языка и слабых согласных звуках. Автор также затрагивает исследования Ибн Фариси, Кисая, Фарра, Руаси, Ад Дуали, Суюти, а также Аббаса Хасана, Хасана Аль Каби и ряд современных авторов по слабым согласным звукам.

Статья направлена на прояснение научных вопросов, также как и делается попытка обосновать позицию средневековых авторов в арабском литературном языке, уровень изученности слабых согласных, их сходство и отличие с данными из первоисточников.

RƏYÇİ: dos. N.Əfəndiyeva